

Евгения Иванова

Нов български университет
София

„Турското робство” като място на памет. Резултати от теренно изследване¹

Края на паметта?

Той беше провъзгласен приблизително по едно и също време с „края на историята”. Обяви го Пиер Нора, като съобщи, че през 1975 е настъпил „краят на селяните”, а значи – края на „общността – памет”. Именно по това време (казва Нора), когато процентът на трудоспособното население, заето в земеделието, паднало под критичния праг 10%, настъпило „болезненото като ампутация”... „скъсване на пъпната връв” с „дългото, много дълго средновековие” на Франция. Оттук нататък

---

¹ Изследването е съвместен проект на Нов български университет и Американския университет в България. Методиката е смесена: стандартизирани и нестандартизирани интервюта, включено наблюдение, житейски истории. Все още не е окончателно завършено, затова представените тук резултати не са напълно обработени. Тенденциите обаче и сега се очертават ясно – доколкото извадката, с която оперирам, се състои от 1 112 души.

(предполага Нора) интересът към средновековието ще се засилва, но то вече ще бъде поставено в музеите, където му е мястото.²

Значи – обществото ще се превърне в консуматор на памет, а функцията му на неин производител ще бъде изоставена. Обществото (или елитите, или държавата) ще престанат да генерират/да вменияват памет, ще се прекратят борбите за надмощие между различни паметни и взаимоотношенията с миналото ще бъдат опосредствани чрез научното, безстрастното класифициране в музеите.³

Нора твърди също (на друго място⁴), че – във времето на постмодерността – и паметта (като всичко останало) се разпада, децентрализира, плурализира. Вече не съществува един Голям национален разказ, а множество разкази – равнопоставени, извоювали своето място в живота на нацията:

Редът и йерархията се разпаднаха за сметка на множество инициативи без организиращ център. Времето на увлечението по статуите отмина, честванията не се провеждат едновременно в цялата страна на едни и същи места, с еднакви ритуали и шествия. Колективната идентичност и духът на възпоминанието се проявяват вече не в училище, не по площадите, а по телевизията, в музеите, в рамките на множество дружества, създадени с тази цел, в потопа от театрални, музикални и фолклорни представления и – най-вече – с двата неизменни елемента на съвременното възпоминание – задължителната изложба и вечната конференция.

Възпоминанието вече не се спуска отгоре, излъчвано според заслуги по скалата на национално-патриотичните ценности. То следва логиката на отделни интереси – регионални, корпоративни или институционални – които превърнаха възпоменателното занаятчийство в истинска индустрия.

Сега сакралното се превръща в светско, локалното настоява да бъде вписано в регистъра на националното. Историята на Франция се разпръсна неимоверно.⁵

Преди време – в едно сравнително изследване на националната памет на сърбите и на българите⁶ – стигнах до заключението, че българ-

---

² Нора, П., Световният възход на паметта, В: Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето, С., 2004, с. 20–21.

³ Бързам да кажа, че музеят като място на памет беше разпознат само от трима респонденти – и тримата – не много грамотни цигани.

⁴ Нора, П., Нацията – памет, В: Места на памет, т. I, От републиката до нацията, С., 2004, с. 578.

⁵ Същ., Ерата на възпоменанията, В: Места на памет, т. II, От архива до емблемата, С., 2005, с. 384–389, 471.

⁶ Иванова, Е., Изобретяване на памет и забрава. „Падналото царство” и „последния владетел” в националната памет на сърби и българи, С., 2009. Вж. и публикуваната

ските елити по-скоро не създават Голям национален разказ – доколкото (дори във времената на национално конституиране) концентрацията на обществените енергии е по-сгъстена в областта на социалните противопоставяния, отколкото на националното единство. Тогавашните ми наблюдения, съсредоточени преди всичко върху изобретяването на травматична памет, откриха не само почти пълната липса на български усилия в тази посока, но и недостатъчната ангажираност в произвеждането на единно повествование. Българските разкази – в много по-голяма степен от сръбските – се оказаха децентрализирани, разбягващи се (не само в постмодерността). Миналото, разбира се (в смисъла на Халбвакс, Хобсбом, Нора и Асман⁷), е „изобретявано” като „културно творение”, като „гражданска религия” или „героична сага”, но тези „изобретения” са по-скоро разнопосочни, липсва им сякаш кодифициране и институционализация – поне що се отнася до интерпретациите на най-травматичното събитие в балканската история – изгубването на държавността в следствие на Османското нашествие.

Настоящото изследване цели да провери тази хипотеза, като разшири максимално хронологичните и пространствените рамки на паметта: въпросите за „най-важните исторически места, личности, събития” са абсолютно отворени – без никакви ограничения, обвързващи ги с конкретен исторически период или с локални, национални, глобални измерения на миналото. Тази отвореност дава възможност за подреждане на приоритетите от самите респонденти, както и за детайлно проследяване на времевата и пространствената ориентация на техните предпочитания. Липсата на каквито и да било примерни отговори сменя опасността от конструиране на единен разказ, провокиран от изследователите.

Ако българската памет би могла да произведе единен разказ, той би трябвало да се очертае в свободните отговори на респондентите.

Досегашните резултати очертаха няколко ясни тенденции:

- Категоричен превес на националните (или свързаните с националната история) места, личности, събития;

в *Slavia Meridionalis, Studia linguistica slavica et balkanica* (бр. 5, 2005) студия „Османското завладяване на Балканите: митотворчески интерпретации” – също част от това изследване.

⁷ Халбвакс, М., Колективната памет, С., 1996; Hobsbawm, E., Ranger, T., *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983; Нора, П., Ерата на възпоменанията, В: Места на памет, т. II, От архива до емблемата, С., 2005; същ., От републиката до нацията, В: Места на памет, т. I, От републиката до нацията, С., 2004; Асман, Я., Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури, С., 2001.

- Категоричен превес на местата, личностите и събитията, свързани с национално-освободителните борби и освобождението от Османска власт;
- Категорично открояване на лидиращи топоси.

Така, на първо място сред местата се открие Шипка⁸ (389 отговора), сред личностите – Васил Левски⁹ (409), сред събитията – освобождението на България от Османска власт през 1878¹⁰ (403).

Огромната разлика между лидиращите топоси и следващите ги по брой отговори е очевидна. Шипка, Левски и Освобождението се очертават като символно място, личност и събитие категорично и безпрекословно. На много заден план остават места като Мадарския конник¹¹ (14 отговора), спечелил телевизионната класация за български символ и изобразяван върху монетите, или Белоградчишките скали (6 отговора), достигнали висока позиция в състезанието за определяне новите 7 чудеса на света.

Учудващо малко (18) отговори събира и Рилският манастир, също смятан за символ на „българщината“.

Категоричността, с която са заявени лидиращите топоси обаче все още не обозначава сигурна наличност на Голям национален разказ. Разбира се, Шипка, Левски и Освобождението са смислово и сюжетно свързани, но липсват звена, които да уплътнят връзката и да я изградят до единно повествование. Така, Априлското въстание от 1876, осъществило донякъде идеите на Левски и довело до Освобождението (поне в най-популярните представи), събира само 50 отговора. Битката на Шипка (като самостоятелно събитие) е посочена едва от 16 души, а самите опълченци (дори като колективен образ) изобщо не фигурират в извадката. Почти липсва и Сан Стефано (5 отговора) – мястото, където е подписан прелиминарния мирен договор между

---

⁸ Проход в Стара планина, където се е състояла решителна битка от Руско-турската освободителна война 1877–1878. Това е единствената битка, в която взема участие и българско опълчение. Вторият по резултат топос – старата столица на България Велико Търново – получава 136 отговора, третият – античното светилище Перперикон – 50.

⁹ Инициатор на мрежа от революционни комитети в последната фаза от национално-освободителните борби (1868–1873), именуван „Апостол на свободата“. На второ място е управлявалят през „златния век“ (893–927) на българската държавност цар Симеон Велики с 83 отговора, на трето – основателят на българската държава хан Аспарух със 71.

¹⁰ На второ място е основаването на българската държава през 681 (88 отговора), на трето – началото на демократичните промени през 1989 (65).

¹¹ Скален релеф от античността или ранното средновековие.

Русия и Османската империя, очертал жадувания от мнозина и до днес контур на „Велика/Санстефанска България“, хвърлил българите в не една война.

От друга страна, съсредоточаването на лидиращите топоси в един исторически отрязък и в една сюжетна област е свидетелство за консенсусна памет – важна предпоставка за конструирането на Голям национален разказ.

Памет или памети?

Изследването предвижда специален фокус върху паметта на малцинствените (езикови, етнически, религиозни) групи – твърде много и твърде разнообразни в България. Целта е да се открие в каква степен тези групи мислят българското минало като „свое“ и в каква степен проектират „собственото“ си, малцинствено минало като по-значимо. Има ли „взрив на малцинствените памети“¹², или нагласите към интеграция произвеждат своеобразна „мимикрия на паметта“? Именно изборът на памет, всъщност, ще очертае и степента на тези нагласи.

Резултатите при досега изследваните малцинства се оказват поразително сходни с резултатите при мнозинството. Шипка, Левски, Освобождението са лидиращи топоси почти във всички групи. Наистина, набират в пъти по-малки проценти, отколкото при мнозинството, но в повечето случаи доминират.

Процентите в основните групи се разпределят така:

	Шипка	Левски	Освобождението
Българи	42%	42%	42%
Турци	11%	17%	20%
Цигани	15%	27%	23%
Помаци	29%	31%	23%

Левски и Освобождението доминират в почти всички групи. Изключенията са в избора на местата: турците избират като лидиращ

¹² Нора, П., Световният възход на паметта, В: Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето, С., 2004, с. 29.

топос античното светилище Перперикон¹³ (21%), а циганите – България¹⁴ (20%).

При малобройните малцинства (каракачани¹⁵, власи, армъни¹⁶) има превес на локалния избор – родното място или близка забележителност.¹⁷ Левски е безспорният фаворит във всички групи, а Освобождението отстъпва на демократичните промени от 1989 само при армъните.

Безспорна изненада е изборът на емблематичните топоси от периода на Османска власт в групите на мюсюлманите (турци и помаци¹⁸). Мнозина от тях отговаряха, че избират Левски, защото той се е борил не срещу мюсюлманите, а срещу Османската империя, разпознавана като „лоша“, а Освобождението – защото е сложило край на властта на същата тази „лоша“ империя. Никой от отговорилите по този начин обаче не се досети да цитира известната декларация на Левски, че в бъдещата българска („чиста и свята“) република всички ще бъдат равни – и християните, и мюсюлманите, и българите, и турците...

Допускам, че в мнозинството от случаите става дума за мимикрия – респондентите дават предполагаемо очаквани от нас отговори – отговори, които (в тяхната визия) вероятно биха ни „харесали“... Още повече, че отказът от комуникация, капсулирането в групата (особено при турците) са видимо нараснали в сравнение с предишни периоди. Обясненията за тази не особено оптимистична констатация предстои да бъдат търсени. Струва ми се, че една от посоките на това търсене

¹³ Именно поради отговорите на турците Перперикон зае трето място в общата класация. В тези отговори би могъл да се допусне преди всичко локален избор – доколкото всички до този момент анкетираните турци са от района на Кърджали, където се намира светилището.

¹⁴ Този резултат се получава, когато се съберат отговорите на циганите мюсюлмани и циганите християни. При последните „Шипка“ надделява с един отговор над „България“.

¹⁵ Традиционно номадско (вече уседнало) население. Възможна версия за произход – гърцизирано антично население на Балканите. Изповядват православие и говорят специфичен диалект на гръцки език.

¹⁶ Традиционно номадско (вече уседнало) население. Възможна версия за произход – романизирано антично население на Балканите. Изповядват православие и говорят специфичен диалект на румънски език.

¹⁷ Така, власите избират известната в района, където живеят, средновековна крепост Баба Вида, а армъните – родния си град Пещера. При каракачаните се получи наслаждане на национално и локално, защото всички са от гр. Шипка. В тази група отговорът „Шипка“ получи 60%.

¹⁸ Единственото изключение в това отношение са циганите мюсюлмани, които предпочетоха България, Тодор Живков и комунизма.

би трябвало да бъде националистическата риторика, упражнявана от управляващата партия ГЕРБ и – особено – от безпрекословно поддържащата управлението националистическа партия „Атака“. Вероятно не е без значение и излизането на „турската“ партия ДПС от властта и провокираните от това „излизане“ недоволство и напрежение, нагнетавани от партийния елит.

Изборът на специфично „свои“, малцинствени топоси не може да се определи като активен. Най-голям „успех“ в това отношение отбелязва личността на Кемал Ататюрк в групата на турците (13%), почти изравнен с комунистическия диктатор Тодор Живков, сменил мюсюлманските имена през 1984–1985 година и изселил 350 000 турци през 1989. Почти единодушното одобрение за Живков и комунизма – специално при мюсюлманите¹⁹ – е другата изненада в изследването. Макар с не съвсем малък дял в категорията „събития“ (9% при турците, 10% при помаците – съответно на второ и на трето място), травматичният спомен за смяната на имената („възродителния“ процес) отстъпва по популярност на положителната оценка за човека, който го извърши.

Други специфично „свои“ топоси събират твърде малък процент. В групата на помаците, например, като най-важно място са избрали Мека едва 6%²⁰, а личността на ДПС-лидера Ахмед Доган – 5%. Малкият процент обаче се оказва достатъчен, за да постави тези отговори на трето място – поради голямото разпръскване на изборите. (Най-голямо е разпръскването в групата на циганите.)

Каракачанският герой Качандонис е получил един глас, а арменският Питу Гули – нито един.

Изборът на изцяло български топоси в тези малки групи показва високата им степен на интеграция, установена и от множество други изследвания. Обясненията за това могат да се търсят както във вече доказаната им лесна адаптивност, така и в принадлежността им към религията на мнозинството – православието.

Колкото до мюсюлманите – едно от възможните обяснения за изненадващо интегративната им памет е споменатата вече мимикрия. Друг е въпросът доколко това е мимикрия, мотивирана от реални

---

¹⁹ В групата на мнозинството носталгията по комунизма се очертава все отчетливо – особено в сегашния период на икономическа криза. Очевидно е, че кризата, засегнала в голяма степен районите, населени с мюсюлмански малцинства, се е оказала доминираща в избора на памет за „доброто“ и „лошото“ в периода на комунизма.

²⁰ В групата на турците – 1%.

интеграционни нагласи, и доколко – избягване на действителен диалог чрез формализирани отговори. В тази фаза на изследването не бих се наела с категоричен избор на която и да е от двете възможности.

Ако допуснем възможността за формализирани отговори, в толкова голяма степен съответстващи на отговорите, давани от мнозинството, би трябвало да установим съществуването/несъществуването на някакъв институционален център, формиращ еднаквите нагласи. Това поставя проблема за генераторите на памет, чието идентифициране е също една от целите на изследването. Класическите генератори на памет – семейство, неформални кръгове, училище, университет, медии, литература – ще очертаят механизмите, чрез които се генерира/конструира/изобретява памет. Освен това, ще стане възможно да се проследи връзката на различните места, личности, събития с един или друг от тези механизми.

След трите основни въпроса за най-важното място, фигура, събитие, питаме респондентите откъде са научили за тях. Мнозинството отговарят „от училище” или „от историята”, което е на практика едно и също. Освен собствените декларации на анкетираните, приоритетната роля на училището за формиране на памет се откроява съвсем отчетливо в групата на циганите. Отговорите на онези от тях, които са ходили на училище (предимно по-възрастните), напълно съвпадат с лидиращите топоси при българите и с предполагаемо формализираните отговори на турците (Шипка, Левски, Освобождението). При по-младите (и по-необразовани, за съжаление) отговорите са изключително разнообразни – от „църквата” до „централна баня”, от „бог” до „децата ми” и от „хода на историята” до „годежа на един приятел”... И ако при българските цигани, немалка част от които са посещавали училище²¹, лидиращите топоси са все така Шипка, Левски и Освобождението, при турските имат превес България, Тодор Живков и комунизмът.

Институционализацията на отговорите е очевидна. Очевидно е, че училището е основният генератор на памет. Очевидно е, също така, че обучението по история и по литература конструира центровете на памет преди всичко върху национално-освободителните борби от османска власт. Огромно значение имат нагласите, формирани от „идеолога на нацията”²² Иван Вазов. Макар малцина от респондентите да го сочат

²¹ Друг е въпросът, че когато са попълвали анкетите сами, самото училище е изписано твърде често като „очилище” или „училиште”...

²² Изразът е на Инна Пелева: Пелева, И., Идеологът на нацията. Думи за Вазов, Пловдив, 1994. Поезията (преди всичко „Епопея на забравените”) и романът на Вазов

като най-важна фигура, множество от неговите поетични топоси са сред най-избраните от тях. Шипка и Левски – със сигурност.

Ако паметта за „падането“ – обект на цитираното по-горе изследване – е разконцентрирана, нееднозначна, флуидна, паметта за освободението (и национално-освободителните борби изобщо) е категорично центрирана и институционално направлявана.

По отношение на периодизацията топосите в изследването се разделят така:

	Античност	Средновековие	Османски период	Модерност
Места	140	248	496	42
Личности	47	239	529	240
Събития	19	160	496	365

Заб. Сборът на числата в хоризонталните редове е различен, защото някои от отговорите не могат да се класифицират само в една група, напр. „София“, „България“ или родните места, сочени от няколко респонденти.

Сред топосите, свързани с Османския период, чиято преобладаваща тежест е ясно разпознаваема, са твърде малко местата, личностите и събитията, несвързани с национално-освободителните борби. Така, „падането под османска власт“ е посочено от девет души, а „робството“ – от трима. Един е посочил мястото Варна (заради битката между кръстоносци и османци през 1444) и един (различен от него) е избрал като най-важно събитие самата битка.

Изследването показва недвусмислено, че паметта за периода **на османска власт** – макар заемаща най-голям дял в „изобретяването на история“ – е преди всичко памет за героичното. Травматичното по-скоро е изтласквано и забравяно. Симтоматично е, например, че нито един от респондентите – независимо от етническата или религиозната им идентификация – не се досети да посочи близо два века натрапваната от фолклор, литература, кино, медии и училище фалшификация за ислямизационните процеси като политика на Османската империя, провеждана чрез масови насилия. Никъде не стана дума за „трите

„Под игото“ – в много по-голяма степен от документалните исторически текстове – формират представите на българите за „минало“.

синджира роби” или за героя на една авторска, изучавана като народна песен – Балканджи Йово, насечен на парчета от турците, защото не дал сестра си „на турска вяра”...

В количественото изследване, което цитирам до този момент, въпросите бяха задавани съзнателно като неутрални. Т.е. не можем да бъдем сигурни дали Хитлер (14 отговора) или Сталин (9 отговора), например, са сочени като най-важни личности с положителен или с отрицателен знак – освен, ако анкетираните сами не уточняваха това. (Малцина ги посочиха изрично като отрицателни.)

Успоредно с количественото изследване проведохме и фокус-група с 24 души, където накарахме участниците да разделят топосите на положителни и отрицателни. По този начин Хитлер събра 18 гласа, а Сталин – 6. Никой не се досети да посочи султан или паша, завладели България или избивали българи по време на османската власт. Както вече споменах, самата загуба на държавността през 14 век получи (в количественото изследване от общо 1112 души до този момент) едва 9 отговора. Във фокус-групата тя дори не беше спомената. Така, едно от най-травматичните събития не само в българската, но и в балканската история беше отминато без особено внимание от нашите респонденти.

Мястото и събитието, които биха могли да се интерпретират като емблематични за българския травматизъм – клането в Батак²³ по време на Априлското въстание от 1876 – също не се оказаха особено популярни. Батак получи 35 отговора, а самото клане – 2.²⁴ Сродното на Батак място Перушица, където също е извършено клане, възпято при това от Вазов, избраха само двама души, за единия от които Перушица се оказва роден град.

---

²³ Именно паметта за клането в Батак предизвика през 2007 национален и международен скандал. Двама учени от Свободния университет в Берлин се опитаха да интерпретират изворите на тази памет. Цялата нация – в лицето на институции, медии и „обикновени” граждани – се разбунтува срещу този опит – без да се интересува от конкретните му намерения и съдържание. Самият факт, че някой може да си позволи да интерпретира нещо толкова „ясно” и „утвърдено от историята”, беше квалифициран като „посегателство и гавра със светинята”. Подготвяната конференция (с участието и на български учени, охулени като „предатели”) беше забранена, а авторите на проекта получиха смъртни заплахи.

²⁴ Повече отговори, (но, все пак, пренебрежимо малко в целия масив от 1112 респонденти) сред предполагаемо травматичните събития (единични отговори ги определяха и като „положителни”) получиха Втората световна война (45), „възродителния” процес (смяната на имената на мюсюлманите – всичките 24 отговора бяха дадени от мюсюлмани), падането под османска власт (9), Първата световна война (6) и „робството” (3).

Във фокус-групата първо място сред отрицателно натоварените места зае безапелационно Чернобил, следван много отдалеч от Хиросима и едва накрая – от Батак.

Съвсем очевидно е, че основният генератор на памет – училището²⁵ – канализира топосите около „турското робство“. Безапелационните фаворити – Шипка, Левски и Освобождението – го доказват. Усилията на образователната система в тази именно посока се доказват, също така, от разконцентрирането на енергиите за спомняне на топосите от останалите исторически периоди. Така, вторият фаворит сред местата – старата столица Велико Търново (136 отговора) – изобщо не кореспондира със събитие или личност от същото време. Царете, управлявали в Търново и създали политическия му и културен разцвет, събират общо 10 отговора. За духовния водач по време на османската обсада Патриарх Евтимий или за последния владетел Иван Шишман не се е досетил нито един от респондентите.

Вторият по предпочитание сред личностите – цар Симеон Велики (83 отговора), чието управление е наречено „Златен век“, съвсем се разминава с основаната от него столица Преслав (11 отговора) – също много важен политически и духовен център през 9–10 век. Самият „Златен век“ пък е получил само 4 отговора. По-голямо съвпадение има при паметта за демиурга – хан Аспарух (71 отговора) и извършения от него акт – основаването на българската държава – 88 отговора. Мястото обаче, където демиургичното събитие се е случило, е посочено от едва 7 души.

Затова пък лидиращите топоси Шипка, Левски и Освобождението са съсредоточени в рамките на едно десетилетие. Ако бихме могли да пледираме за съществуването на български Голям национален разказ, с максимална степен на сигурност ще трябва да го разположим между 1868 и 1878. „Времето на национално-освободителните борби“, „комитетското време“, „най-българското време“ – множество са епитетите, бележещи знаменитото десетилетие, избрано – сред петте века османска власт – за апотеоз на българската идентичност.

Клишетата за османското управление като постоянен геноцид, изобретени преди всичко по времето на комунизма²⁶ – „тъмните векове“,

---

²⁵ Симптоматично е, че един от малкото топоси, все още непреподавани или съвсем слабо преподавани в училище – началото на демократичните промени през 1989 – се оказва на трето място сред събитията поради голямата тежест на малцинствените гласове.

²⁶ Вж. Иванова, Е., Изобретяване на памет и забравяване. „Падналото царство“ и „последния владетел“ в националната памет на сърби и българи, С., 2009 и Исов,

„черната дупка”, „колапсът на българската народност”²⁷ – не се оказват особено устойчиви маркери на националната памет. „Турското робство”, мислено като основен източник на травматична идентификация, се оказва фон, върху който се разгръщат героизми. Трите синджира роби са поводът да бъде проявена силата и доблестта на юнака (Крали Марко или някой друг), който ги освобождава. Нарязаният на части Балканджи Йово не е мъченик, а герой – песента завършва не със страданието и смъртта му, а с победа – сестра му не е потурчена.²⁸ Героично изглежда и огромната войска на последния български владетел, заляла в бравурен марш бойното поле – „кон до коня, юнак до юнака” – в най-прочутата песен²⁹ за „падането” под османска власт. В нито един от българските разкази³⁰ царят и народът му не са очертани като мъченически, както това се случва, например, в сръбския мит за Косово поле. Тази немъченическа интерпретация е декларирана недвусмислено от другия „идеолог” на нацията – Захарий Стоянов в „Записки по българските въстания” – в описанието на „най-българското десетилетие”:

Нямали сме още и от оня род литература, наречена фанатическа... поддържана от духовенството и от правителството, в която се е проповядвало, че който падне на бойното поле за царя, за бога и Христова вяра, душата му отива право в рая. Най-после, нямали сме и такива свещеници, които да проповядват и уверяват, где седнат и станат, съвсем безнаказано, че отмъщението е свято, всеки е длъжен да се пожертва доброволно за небесния и земния цар. Нищо подобно е нямало измежду нашия народ.³¹

Декларацията е направена точно в частта за Баташкото клане – най-богатият ресурс за изобретяване на българска травматична памет.

М., Най-различният съсед. Образът на османците (турците) и Османската империя (Турция) в българските учебници по история през втората половина на XX век, С., 2005.

²⁷ Вж. Гандев, Х., Българската народност през XV век, С., 1989 – текстът, отбелязал началото на „катастрофичната теория” в академичните интерпретации на османския период. Първото му издание е през 1972 и съвпада с лансираната от комунистическия управление концепция за „единна българска нация”, чийто най-драстичен резултат е „възродителният” процес.

²⁸ Представители на армънския елит в Пещера ми разказаха една песен – аналог (според тях) на „Балканджи Йово”. Всъщност, в техния вариант героят изобщо не е нарязан, а сестрата сама отказва на бея.

²⁹ Също, впрочем, авторска, макар и представяна като народна.

³⁰ Подробното им проследяване вж. във вече цитираната монография – Е. Иванова, Изобретяване на памет и забрава, С., 2009.

³¹ Стоянов, З., Записки по българските въстания, С., 1976, с. 918.

Именно Баташкото клане, разбира се, стана поводът за един днешен опит тя да бъде изобретена и така да се мобилизират националистически енергии – става дума за описания казус „Батак 2007”. Станахме свидетели на енергична националистическа мобилизация, направлявана лично от президента, около травмата „Батак”. За щастие, тези енергии твърде бързо се разпръснаха. Не травматичното място „Батак”, а героическото място „Шипка” се оказа символният топос на българската историческа памет.

„Крайт на паметта”, постмодерното дисперсиране на спомените – в зависимост от конкретната социална, етническа, културна група – в България, като че ли, още не са се състояли. „Редът и йерархията” все още не са се разпаднали. Все още съществува единен „организиращ център” – училището като генератор на памет. Въпреки „потопа от театрални, музикални и фолклорни представления”, въпреки „задължителната изложба и вечната конференция”, налични и в българските процеси на възпоминание, паметта остава институционализирана, „спускана отгоре”, кодифицирана от „монопола на дипломата”.³²

Все още не съм сигурна дали интензивното втрещване в „комитетското десетилетие” като „най-българско време” задължително конструира български Голям национален разказ – липсваща конструкция в самото това десетилетие, мислено традиционно като апотеоз не само на национално-освободителните борби, но и на националнообразуващите процеси. Очевидно е, че – ако изобщо съществува – българският голям национален разказ е изобретен късно: във времето след държавното конституиране.

Сигурна съм обаче, че разнообразието от отговори (в групата на циганите, например) съвсем не е сигнал за постмодерна менталност – в смисъла на Нора – а за предмодерно безгрижно пребиваване в подредения хаос. Манталитетите на останалите групи – независимо от мотивациите им за отговор – са все още категорично приковани към сферата на модерността. Сакралното все още не се е превърнало в светско, а локалното си остава локално – без настояване „да бъде вписано в регистъра на националното”. Историята на България все още не се е разпръснала, а крайт на паметта ми се струва далеч.

---

³² Вж. Гелнър, Ъ., *Нации и национализъм*, С., 1999, с. 50.

„Niewola turecka” jako miejsce pamięci. Wyniki badań terenowych

Streszczenie

Tekst zawiera raport z badań przeprowadzonych w ramach projektu „Toposy pamięci historycznej” realizowanego przez Nowy Uniwersytet Bułgarski i Uniwersytet Amerykański w Bułgarii. Głównym celem była ocena poziomu modernizacji społeczeństwa bułgarskiego, który byłby do uchwycenia z perspektywy mechanizmów pamięci. Czy można mówić o istnieniu jednej wielkiej narracji narodowej, inspirowanej przez „wynalazców tradycji”, czy też o cyrkulacji wielu opowieści – zależnie od systemów wartości poszczególnych grup społecznych, etnicznych, religijnych? Innym celem badania było wyznaczenie czynników tworzących pamięć (generatorów), jak powszechne wykształcenie czy tradycje rodowe.

Wyniki badań jednoznacznie pokazują, że wielka bułgarska narracja narodowa – jeśli w ogóle istnieje – osadzona jest w ostatniej dekadzie panowania osmańskiego: okresie walk narodowowyzwoleńczych i wyzwolenia spod „jarzma tureckiego”. „Jarzmo” jednak nie tyle definiowane jest w kategoriach traumy (jak chociażby w Serbii), ile heroizmu. Okazuje się w większym stopniu impulsem do wielkiego zrywu niż martyrologia.

W przypadku Bułgarów i poszczególnych mniejszości narodowych wiodące toposy są podobne, mimo iż pojawiają się z różną częstotliwością. Nawet mniejszość turecka uznaje wyzwolenie Bułgarii spod panowania osmańskiego za najważniejsze wydarzenie, w czym nie należy upatrywać martyrologii czy wysokiego stopnia integracji; w większości przypadków pozwala to dojrzeć w tym zjawisku tendencję do stosowania strategii mimikry.

Topoi of historical memory in Bulgaria. Field research

Summary

The article summarizes the preliminary results from the research project “Topoi of Memory”, which is a joint venture between the New Bulgarian University and the American University in Bulgaria.

The major goal of the research team is to investigate the level of modernization of Bulgarian society using the mechanism of historical memory. Thus we are trying to answer the question: whether there exists one coherent and normative Grand Historical Narrative, inspired by “the inventors of tradition” – and how does it function. Or, whether there are diverse narratives which circulate among the various social, ethnic and religious groups, according to their own value systems.

Another aim of the research is to establish the generators of memory, which are at odds between the institutional education and the traditions of the different groups.

The results are quite clear: the Grand Bulgarian Historical Narrative is centered on the last decade of the Ottoman Rule in Bulgaria (the 1870's) which presents the climax of the national liberation movement and the Liberation from the "Turkish Joke". Still, the "joke" is marked primarily by the heroic discourse. This is in sharp distinction with Serbia, where the traumatic discourse is dominant. The heroic discourse allows much more wider deployment of the narratives of epic heroism, than the traumatic national memory of martyrdom.

The leading topoi of memory among the majority of Bulgarians and the diverse minorities groups are relatively similar, still they differ on the level of repetition of these topoi. Even the representatives of the Turkish minority consider the Liberation of Bulgaria from the Ottoman rule the most important historical event. This fact does not mean that these Bulgarian Turks highlight a distinct "martyrdom memory", or feature a high level of integration in Bulgarian society. It rather presents (in the majority of the cases) a special mimicry of the minority group versus the majority.